

DE ÆLDSTE DANSKE ILLUMINERBØGER OG DERES KILDER

AF

OVE K. NORDSTRAND

De i de senere år så udbredte større og mindre håndbøger for finger-nemme amatører med anvisninger for udførelsen af forskellige håndværksbetonede fritidsarbejder er ikke, som man umiddelbart kunne fristes til at tro, nogen moderne foreteelse. Tværtimod kendes publikationer af denne art langt tilbage i tiden. Flertallet af de gamle hobbybøger har nu næppe større interesse uden for snævre fagkredse. Enkelte synes dog, enten ud fra indholdets særlige karakter eller på grund af specielle omstændigheder ved teksternes affattelse eller udgivelse, at være nøjere undersøgelser værd. Dette gælder således de gamle receptbøger, som helt op til den nyeste tid har spillet en betydelig rolle ved at afgive det nødvendige grundlag for den husholdningsmæssige fremstilling af en række højst forskelligartede produkter af kemisk-teknisk karakter, såsom essenser, stof-farver, kosmetiske præparater, skosvæte etc. En del af receptbøgerne indeholder kun recepter med relation til eet bestemt område. Et eksempel herpå er illuminerbøgerne.

Illuminerbøgerne forekommer i ganske betydeligt tal i det 16. og 17. århundredes litteratur, og behandler med middelalderlige bogmalertraditioner som baggrund mere eller mindre indgående tilvirkningen og anvendelsen af malerfarver etc.

Den tidligste danske illuminerbog, som kendes, stammer fra det 16. århundredes sidste fjerdedel. Den er trykt af københavnerbogtrykkeren Lorentz Benedicht og bærer titlen: „Mange haande Artige Kaaenster at berede gaat Blick oc alle haande Farffue, Oc at schriffue met Guld, Sølf oc alle Metal aff Feyre: Met mange andre nyttige Kaaenster, at farffue schriffue feyre, oc Pergament, met alle haande Farffue. Oc huor mand skal lade Schriff ædzis paa Staal eller Jern oc Vaaben. Alle Schriffuere, Breffmalere, Kniffuesmeder, oc andre som slig Kaaenster bruge, gantske nyttige at vide.“

Midt på titelbladet findes et træsnit med gengivelser af et udvalg af bogmalerværktøj, og herunder opgives at bogen er: „Prentet i Kiøbenhaffn, aff Laurentz Benedicht. Oc findis hoss hannem til kiøbs“. Som det vil ses, er trykket udateret, men Lauritz Nielsen har angivet¹⁾, at tidspunktet for dets tilblivelse må ligge efter 1578, idet der ved trykningen er anvendt materiel, som Benedicht anskaffede²⁾ og første gang brugte i Joachim Arentsches tyske Krigsbog³⁾ fra dette år.

Illuminerbogen omfatter 20 blade (kolumnestørrelse 121 × 74 mm) og indeholder ialt 65 recepter som i hovedtræk fordeler sig på følgende måde:

blæk	fol. 2a- 6b	forgyldning	fol. 14b-15a
fjernelse af skrift	- 6b- 7a	ætsning i metal	- 15a-16a
røde farver	- 7a- 8b	farvning af pergament og	
gule farver	- 8b- 9b	penne	- 16b-18a
grønne farver	- 9b-10b	farvning af garn og lærred.	- 18a-19a
blå farver	- 10b-12a	pletrensning på tøj	- 19a-19b
hvide farver	- 12a-12b	blødgørelse af horn	- 19b.
guld- og sølvfarver	- 12b-14b		

Det er næppe helt tilfældigt, at det netop skulle blive Benedicht, som udgav den første danske bog af denne art, idet det kan påvises, at bogmaleri udøvedes i hans værksted. Eet illumineret tryk kan med sikkerhed henføres hertil, nemlig den ovenfor nævnte Krigsbog. Det er overvejende sandsynligt, at Benedicht selv udførte dette illumineringsarbejde, idet bogens slutvignet bærer hans egenhændige signatur⁴⁾. Nogle breve er bevaret fra året 1588⁵⁾ vedrørende en evangeliebog, som han skulle trykke for kongen. Det nævnes her, at Benedicht skulle lade et antal eksemplarer illuminere. Det kom dog kun til afleveringen af et par prøveark, hvoraf eet var illumineret. Benedicht havde smølet med forberedelserne, og inden der for alvor kom gang i arbejdet, døde kongen⁶⁾.

En årrække skulle forløbe, før den næste danske illuminerbog så dagens lys. Den udkom 1633 i København under en titel som, bortset fra enkelte ortografiske afvigelser⁷⁾, ganske svarer til titlen på Benedichts bog. En gennemgang af bogens indhold afslører da også straks, at vi her, bortset fra enkelte udeladte recepter, står over for et optryk af Benedichts tekst. Bogen omfatter 20 blade (kolumnestørrelse 124 × 70 mm) og indeholder ialt 56 recepter. Udeladelserne falder i alt væsentligt på de for bogmaleriet mindre betydningsfulde recepter. Bogtrykkerens identitet kan ikke fastslås. Titelbladet giver kun oplysning om trykkested og -år.

I 1648 påbegyndte den københavnske boghandler og -forlægger Jørgen Holst udgivelsen af en serie bøger under fællestitlen „Oeconomia Nova“, hvori behandlede en række emner af almennyttig karakter⁸⁾. Som led

Mange haande

Artige Kaanster

at berede gaat Blicke oc alle haande
Farffue/ Oc at schriffue met Guld/ Spliff oc
alle Metal aff Feyre: Met mange andre nyttige
ge Kaanster/ at farffue schriffue feyre/
oc Pergament/ met alle haande
Farffue.

De huor mand skal lade Schriffte ordzis
paa Staal eller Jern oc Vaaben. Alle Schriff-
tere/ Bressmalere/ Kniffuefmeder/ oc andre for-
slig Kaanster bruge/ ganske nyttige
at vide.

Vredet i Kjøbenhavn / af
Laurentz Benedicte.
Oc fundis hest hannem til Kjøba.

Lorentz Benedichts illuminerbog (efter 1578). Linie 2, 3, 4, 9, 10 og 14 trykt med rød farve. Originalens størrelse.

i denne serie udkom samme år to illuminerbøger, i begge tilfælde oversættelser efter udenlandske forlæg og begge trykt af københavnerbogtrykkeren Peter Hake. Den første af disse, der fremkom som nr. 2 i serien, bærer titlen: „En liden dog konsterrig Bog Om adskillige slags Farffve oc Bleck. Huorledis mand skal farffve Træ, Been, Jern, Tin, Glas, Byrster, Klæde, Silcke, Skind oc Ledder, saa om atskillige slags Farffve at berede, at skriffve oc male med. Alle Skriffvere, Malere, Billedhuggere,

Indleggere, Snedickere, Beendreyere, Fellberedere, Farffvere, Skomagere oc andre som til saadant Lyst haffver til Tieniste. Paa Tydske Tungemaal først sammenskreffven aff den vjtberømte, velforfarne Mand Alexio Pedemontano. Oc nu meenige Mand til beste oc Tieniste paa vort Danske Sprog transfereret, udsat oc til Trycken forfærdiget.“ Bogen omfatter 34 blade (kolumnestørrelse 153 × 91 mm) og indeholder ialt 122 recepter.

Den originale tekst udkom første gang i Venedig 1555 under titlen „Secreti del Rev. Donno Alessio Piemontese.“ I 1559 udsendtes i Basel en latinsk oversættelse foretaget af Joh. Jac. Wecker. Han havde ligeledes foretaget en tysk oversættelse, som udkom samme sted 1570. Den italienske originaludgave var opdelt i 7 „libri“, som hver bragte recepter med relation til eet bestemt felt, f. eks. medicin, kogekunst, maleri o. lign. Afsnittet med farverecepter afsluttede samlingen.

I de tyske Alessio-udgaver fra århundredets slutning deltes teksten i to dele, som hver for sig udsendtes som selvstændige bøger betegnet henholdsvis „Artzney-Buch“ og „Kunst-Buch“⁹⁾. Disse udgaver har dannet grundlag for senere oversættelser til andre europæiske sprog, heriblandt dansk.

Om udgivelsen af Alessios Secreti hedder det et sted¹⁰⁾, at han, der var en meget anset læge, havde samlet sine recepter gennem 57 års vidtstrakte rejser gennem Europa. Han betragtede oprindeligt sine recepter som personlige hemmeligheder, men lod sig i en alder af 83 år tilskynde til at udgive dem. Farvereceptsamlingen bærer ved sin usystematiske rækkefølge i høj grad præg af at være et kompilationsarbejde.

En gennemgang af den danske Alessio-udgave 1648 afslører i bogens sidste halvdel en ejendommelighed. Recepterne i bogens første halvdel fremtræder i ganske vilkårlig orden, hvorfor det virker overraskende fra nr. 65 (p. 38) og bogen ud at finde dem ordnede i bestemt afgrænsede grupper på lignende måde som vi har set det i Benedichts illuminerbog. En sammenligning viser, at Alessioudgavens ordnede del må være et optryk af den fra Benedicht- og 1633-trykket kendte tekst, og at det nærmere betegnet må være sidstnævnte, som her er optrykt, idet samtlige afsnittets 54 recepter genfindes i dette tryk.

Den fjerde og sidste af illuminerbøgerne, der skal omtales her, udkom som nr. 3 i Oeconomia Nova-serien under titlen: „En Ny oc Konstrjg Illuminer-Bog Det er: Hvorledis konsteligen er at giøre oc berede allerslags Farffver, som er meget lystig oc gaffnlig at vide for Skriffvere, Malere oc andre som elske saadan Konst, samt nogle nye tilsatte Konst-stykker, som tilforne aldrig ere udgangne paa Prent. Ved Valentinum Bolten aff Rufach. Oc nu paa Danske udsat, oc til Trycken forfærdiget.“

Boltz' „Illuminierbuch“ udkom første gang i Basel 1549. Boltz fungerede på daværende tidspunkt som reformert hospitalspræst i Basel. Ifølge en samtidig kilde¹¹⁾ var embedet imidlertid så slet aflønnet, at han, udover at varetage sin præstegerning, var tvunget til at arbejde som maler. Dette antyder, at han må have gennemgået en vis oplæring i malekunsten. Da hans ungdom fortaber sig i mørke, kan stedet og tidspunktet for denne oplæring ikke fastslås. Det må dog i denne forbindelse bemærkes, at han stammede fra byen Rufach i provinsen Oberelsass, en egn hvor de middelalderlige bogmalertraditioner endnu op gennem det 15. århundrede var levende¹²⁾.

I indledningen til sin udgave af Boltz' „Illuminierbuch“ anfører Benziger¹³⁾, at bogen ialt er udkommet i 16 udgaver, men desuden viser det sig, at Boltz' tekst i en række tilfælde i det 17. og 18. århundrede i mere eller mindre maskeret form er optaget i andre forfatteres værker. Et typisk eksempel herpå er den af J. B. Pictorius i Nürnberg udgivne „Illuminir-Kunst“ fra 1613, hvor ikke alene Boltz' receptmateriale er opsuget i bogens øvrige tekst, men hvor endog visse elementer fra hans forord er optaget ordret i Pictorius' forord.

Den danske udgave af Boltz' Illuminierbuch 1648 omfatter 50 blade (kolumnestørrelse 151 × 91 mm) og er delvis fejlpagineret¹⁴⁾. Den indeholder ialt 217 recepter, som i hovedtræk fordeler sig på følgende måde¹⁵⁾:

bindemidler	p. 4-14	ætsning i metal	p. 88-89
guldgrund	p. 14-17	farvning af penne	p. 90-91
guld- og sølvfarver	p. 17-23	bindemidler	p. 91
blandede recepter	p. 23-24	zinnober	p. 91
røde farver	p. 24-36	midler til modvirkning af varme-	
gule farver	p. 36-39	sprængninger af glas- og sten-	
grønne farver	p. 39-41	kar	p. 91-92
blå farver	p. 41-46	imprægnering af tøj mod ild . . .	p. 92
blandede recepter	p. 46-48	glaskit	p. 92
sorte farver	p. 48-49	blandede alkymistiske recepter .	p. 92-93
hvide farver	p. 50-51	patronpapir	p. 93
schatteringer	p. 52-82	bindemidler	p. 93-94
pergamentfarvning	p. 82-83	zinnober	p. 94-95
blæk	p. 83-86	udvaskning af lazur	p. 95
olieret papir	p. 86-87	limning af papir	p. 95
fremstilling af pensler	p. 87-88	blødgørelse af metaller	p. 96

Sammenholder man denne oversigt med den tidligere gengivne oversigt over Benedichts illuminerbog bemærkes en udpræget lighed med hensyn til stoffets disposition. Men ligheden rækker videre. En gennemgang af hele receptmaterialet viser, at 18 recepter hos Benedicht ordret gen-

findes i Boltz-oversættelsen. Denne nære overensstemmelse kan have to årsager. Benedicht kan ved udarbejdelsen af sin illuminerbog delvis have benyttet Boltz' tyske tekst som kilde. Eller begge kan have benyttet en fælles skreven eller trykt kilde.

Under et forsøg på at efterspore kilderne til Boltz' „Illuminierbuch“ har den tyske kunsthistoriker Ernst Berger¹⁶⁾ i det nu kun gennem en afskrift kendte Strassburg-håndskrift¹⁷⁾ genfundet visse dele af Boltz' tekst så godt som ordret. Det må i denne forbindelse bemærkes, at der foreligger endnu et håndskrift, der kan nævnes som mulig kilde for Boltz, nemlig den fra en lidt senere periode end Strassburg-håndskriftet stammende Liber illuministarium¹⁸⁾, som på lignende måde er i delvis overensstemmelse med Boltz' tekst.

Sammenholdes nu Benedichts tekst med Strassburg-håndskriftet, opdager man, at en del af de 37 recepter i hans bog, som ikke kan henføres til Boltz' tekst, er at finde her, hvilket kunne tyde på, at Boltz ikke er Benedichts kilde. At Benedicht på den anden side har kendt 1562-udgaven af Boltz' bog er hævet over enhver tvivl. Træsnittet på titelbladet af hans bog er nemlig, bortset fra enkelte afvigende detaljer, tydeligvis en kopi efter træsnittet på denne Boltz-udgaves titelblad. Da det ikke umiddelbart kan antages, at Benedicht har benyttet Strassburg-håndskriftet, må hans kilde søges andetsteds.

Augsburg-bogtrykkeren Heinrich Steyner udsendte i 1535 en „Kunstbüchlin gerechten gründlichen gebrauchs aller kunstbaren Werckleut“, en samling anvisninger og recepter vedrørende arbejde i metal, tilvirkning af bogmalerfarver samt et betydeligt antal alkymistiske eksperimenter. Den del af bogens receptmateriale, som har interesse for nærværende undersøgelse, fordeler sig på følgende måde:

ætsning i metal	fol. IVb -Va	guld- og sølvfarver	fol. XIIIa-XIVa
pletrensning på tøj	- VIa -VIIb	forgyldning	- XIVa
blæk	- VIIIa-Xa	farvning af penne og	
røde farver	- Xb -XIa	pergament	- XIVa-XVa
gule farver	- XIa -XIIb	farvning af garn og lær-	
grønne farver	- XIIb -XIIIa	red	- XVa -XVIa
blå farver	- XIIIa -XIIIb	blødgørelse af horn	- XVIa-XVIIb
hvide farver	- XIIIb -XIIIa		

Som det vil ses, er Steyners disposition af denne del af stoffet i alt væsentligt i overensstemmelse med såvel Benedichts som Boltz' bøger. En gennemgang af Steyners recepter viser, at vi her ikke alene ordret finder samtlige de hos Benedicht og Boltz gængsne recepter, men at også

rækkefølgen, hvori de forekommer, er næsten den samme. Der er derfor næppe tvivl om, at vi her står over for Benedichts og Boltz' fælles kilde.

Vi kan på grundlag af det gennem denne undersøgelse oplyste slutte, at Benedicht i lighed med Boltz har benyttet Steyners „Kunstbüchlin“ som kilde. Benedichts tekst er blevet optrykt af en ukendt bogtrykker, og denne tekst er ved udgivelsen af den danske Alessio-udgave optaget her. Da Boltz-oversættelsen gennem sin originaltekst kan henføres til Steyners „Kunstbüchlin“, vil det fremgå, at af de fire ældste danske illuminerbøger slutter de tre sig helt og den fjerde delvis til samme grundtekst. Denne grundtekst kan, på det i øjeblikket foreliggende grundlag, ikke spores længere tilbage end til Steyners bog. Når hensyn imidlertid tages til de ovenfor anførte ligheder mellem Strassburghåndskriftet, Liber illuminarium og Steyners bog, ligger det nær at antage, at disse tre receptbøger må have en fælles endnu ikke fremdraget håndskreven kilde.

¹⁾ Lauritz Nielsen: Boghistoriske Studier til dansk Bibliografi, 1923 p. 100. — ²⁾ sst. p. 63. — ³⁾ Krigsbogen findes udførligt omtalt i R. Paulli: Lorentz Benedicht, 1920 p. XVII–XIX. — ⁴⁾ sst. p. XIX. — ⁵⁾ Sjællandske Tegnelser 26. Jan. og 8. Febr. 1588 (Kancelliets Brevbøger). — ⁶⁾ Brevene findes udførligt refereret i Paullis bog om Benedicht pp. XX–XXII. — ⁷⁾ Kaanster (Benedicht) ∼ Konster (1633-trykket), schriffue (Ben.) ∼ scriffue (1633-tr.), gantske (Ben.) ∼ ganske (1633-tr.). — ⁸⁾ Bøgerne udkom med selvstændige titelblade, hvorpå intet er anført om, at de udgør dele af „Oeconomia Nova“. På bagsiden af fællestitelbladet findes imidlertid en fortegnelse over seriens enkelte bøger. — ⁹⁾ De første delte udgaver var „Artzney-Buch“ Basel 1575 og „Kunst-Buch“ Basel 1577. — ¹⁰⁾ Jöcher: Allgemeines Gelehrten-Lexikon, I, Leipzig 1750, p. 263 sp. 2 (Alexius). — ¹¹⁾ Supplikation des Sebastian Häslin, Kirchenakten G 13 Staatsarchiv, Basel. (Gengivet af Fritz Mohr i: Die Dramen des Valentin Boltz, Basel 1916 p. 6). — ¹²⁾ Det nedenfor nævnte Strassburg-håndskrifts anden del (recept nr. 16 ff.) indledes med ordene: „Dis lert mich Meister Andres von Colmar.“ Ifølge Bergers bog (se note 16) kan håndskriftet dateres til det 15. århundrede. — ¹³⁾ Boltz: Illuminierbuch herausgegeben, mit Einleitung und Register versehen von Benziger (Sammlung maltechnischer Schriften IV) München 1913 p. 31 ff. Fritz Mohr (se note 11) p. 7 føjer yderligere to udgaver til de af Benziger opregnede. — ¹⁴⁾ p. 58 betegnet 46, p. 63–96 betegnet 73–106. — ¹⁵⁾ I oversigten er de fejlagtige sidetal korrigeret. — ¹⁶⁾ Ernst Berger: Beiträge zur Entwicklungsgeschichte der Maltechnik, III Folge. München 1912, p. 161–163. — ¹⁷⁾ Håndskriftet, hvis signatur var Ms. A VI Nr. 19, opbevarede i Strassburg Stadtbibliothek, hvor det under en brand i 1870 gik tilgrunde. En afskrift findes i National Gallery of Art i London. — ¹⁸⁾ Cod. germ. 821 Staatsbibliothek München. Håndskriftet er skrevet i Tegernsee i det 15. århundrede.